

In deze rubriek komen onderzoekers aan het woord over participerende observatie. Zij doen verslag van hun eigen ervaringen en inzichten en volgen daarbij het spoor dat antropoloog Bronislaw Malinowski begin vorige eeuw uitzette. Geïnteresseerden kunnen contact opnemen met Frank van Gemert. E-mail: f.vangemert@rechten.vu.nl.

Om het hoekje kijken: participerende observatie tijdens intieme momenten

Ellen Allewijn-Tzipris

Opvoeding als begrip en als ervaring

‘Opvoeding’ als theoretisch begrip is door de eeuwen heen door menig pedagoog, psycholoog, filosoof of ervaringsdeskundige beschreven. De literatuur beschrijft wat ‘opvoeding’ is, onder welke omstandigheden opvoeding plaatsvindt of wat opvoeding betekent voor de pedagogische relatie tussen kind en ouder. Zo gaat Langeveld er bijvoorbeeld van uit dat opvoeding pas kan plaatsvinden als kinderen gezag kunnen erkennen (Langeveld, 1979) en dat in de periode voor de opvoeding, humanisering of een vooropvoeding plaatsvindt. Spiecker beargumenteert echter dat humaniseren, zoals Langeveld het verwoordt, opvoeding bij uitstek is, omdat kinderen vanaf hun geboorte opgenomen worden in de handelingswereld van hun ouders (Spiecker, 1977). Dit soort omschrijvingen geven een abstracte invulling aan het concept ‘opvoeding’, maar geven geen inzicht in wat opvoeding in de dagelijkse praktijk inhoudt. En deze voorkennis heb ik juist nodig voor het uitvoeren van mijn promotieonderzoek. In mijn onderzoek op kinderdagverblijven in Nederland wil ik namelijk achterhalen hoe leidsters en ouders samenwerken in de opvoeding en verzorging van kinderen en met betrekking tot welke pedagogische aspecten zij met elkaar afstemmen. Daarvoor gebruik ik als methoden participerende observatie, diepte-interviews en focusgroepen. Ik heb zelf geen kinderen en heb in mijn omgeving ook geen kennissen of vrienden met jonge kinderen waarvan ik zou kunnen leren. Het ontbreken van ervaringskennis met de opvoeding zou er mijns inziens voor zorgen dat ik mij niet goed genoeg zou kunnen inleven in de ideeën en denkbeelden van ouders en leidsters. Ik veronderstel dat ik door voorkennis over de opvoedingspraktijk mijn onderzoek gericht en preciezer uit kan voeren. Daarom heb ik besloten een vooronderzoek uit te voeren waarin ik participierend zou observeren in vier verschillende gezinnen. Participerende observatie is tenslotte de methode bij uitstek als je als onderzoeker te weten wilt komen wat mensen in hun natuurlijke omgeving doen en welke denkbeelden en ideeën daarachter steken. Je kan mensen door middel van een interview direct vragen naar de betekenis van hun handelen, maar dan is er altijd het gevaar dat mensen, en zeker als het om opvoeding gaat, sociaal wenselijke antwoorden geven of een ideaalbeeld schetsen. Je hebt dan als onderzoeker nog steeds geen inzicht verworven in de natuurlijke situatie van mensen en de betekenis die mensen geven aan hun handelen. Het voordeel van participerende

observatie is dat je de gebeurtenissen die je waarneemt en observeert, kan bespreken tijdens een informeel gesprek. Want dan moet de geobserveerde als het ware naar aanleiding van een specifieke en concrete situatie uitleggen waarom hij of zij het op deze manier heeft aangepakt. En juist die combinatie geeft je als onderzoeker het meeste inzicht in waarom mensen handelen zoals ze handelen.

De participerende observaties verschaffen mij op deze manier niet alleen de benodigde informatie en ervaring over opvoeding, maar leren mij ook gericht te kijken naar verschillende aspecten van de opvoeding. Uit de literatuur weet ik al dat de pedagogische relatie tussen ouder en kind, pedagogisch handelen, structuur, dagritme belangrijke aspecten in de opvoeding zijn. Maar door de participerende observatie in een onderzoekssetting heb ik nog veel meer aspecten ontdekt die belangrijk zijn in de opvoeding, zoals de inrichting van het huis, het opvoedingsverleden van de ouders, ideeën over straffen en corrigeren, over stimuleren versus de natuurlijke ontwikkeling van het kind, denkbeelden over scholing en onderwijs, over de rol van het spel in het leven van het kind, enzovoort.

Opzet vooronderzoek

Ik heb ervoor gekozen om vier collega's met partners en jonge kinderen (vier jaar of jonger) te vragen of ik bij elk gezin drie dagen mocht verblijven om te ervaren hoe opvoeding in hun gezin plaatsvindt. Uiteindelijk heb ik bij elk gezin drie keer 24 uur doorgebracht. Ik vroeg vier collega's om medewerking, dat leek een gemakkelijke optie. Ik kende deze collega's alleen van naam en hun echtgenoten, kinderen en privé-situatie kende ik niet. Ik vroeg of ik bij hen drie dagen van elk 24 uur zou mogen doorbrengen in het kader van het vooronderzoek. In totaal heb ik dus 288 uur bij vier verschillende families doorgebracht. Ik kon zien wat er allemaal gebeurde op een doordeweekse dag en ik heb van zeer nabij meegemaakt hoe het is om 'deel' uit te maken van een gezin. De ouders reageerden enthousiast op mijn komst, maar vroegen zich gedurende zo'n dag geregeld af wat ik nu wilde zien en wat ik precies opschreef. Mijn standaardantwoord was dat ik wilde weten hoe zij als ouders vormgaven aan de opvoeding thuis.

In elk gezin werd ik 's ochtends om 08:30 uur ontvangen en schoof dan vaak gelijk aan aan de ontbijttafel. Op dat moment was ik getuige van de discussies tussen ouders en kinderen over welk stukje brood er nog opgegeten moest worden of van opmerkingen dat het kind niet zoveel moest knoeien. Soms lagen de kinderen nog in bed als ik aankwam. Dan haalde ik samen met een ouder de kinderen uit bed. Afhankelijk van de situatie ging of deed ik mee met bepaalde handelingen (wassen of aan- of uitkleden) of anders bleef ik op een afstand wachten en keek ik toe. Het doorlopen van allerlei situaties zoals aan tafel bij het eten, boodschappen doen, spelen in de tuin, het naar bed brengen, het bedritueel enz., leidde ertoe dat ik vat kreeg op hoe verschillende ouders vormgaven aan de opvoeding en ontdekte wat zij belangrijk vonden. Zo zat ik op een avond bij een familie aan tafel voor het avondeten, toen één van de kinderen het eten niet wilde opeten. De moeder sneed het eten in kleine stukjes en zei tegen het kind dat het ten minste de helft van het eten op moest eten. Na vijf minuten constateerde de moeder dat het kind nog steeds gaan hap had genomen. Weer werd tegen het kind gezegd dat het

eten opgegeten moest worden. Het kind reageerde niet. Toen zei de moeder dat het eten op moest, anders zou er geen lekker toetje zijn. Het kind nam vervolgens langzaam een hap van het eten en at de helft van het bord leeg, zoals afgesproken. Dit voorbeeld illustreert dat deze ouders het belangrijk vinden dat het kind in ieder geval iets eet. En om het eten te stimuleren zetten de ouders een chantagemiddel in de vorm van een 'toetje' in, wat in dit geval werkte. Toen ik de moeder op een later moment vroeg waarom ze het zo had aangepakt, vertelde ze me dat ze het heel erg vindt als haar kind niets eet. Ze vindt het belangrijk dat haar kind leert dat ook de minder lekkere etenswaren gegeten moeten worden. En, zo vertelde ze, ze schuwt het niet om 'te dreigen' met het toetje. In deze situatie zat ik aan tafel met het gezin de maaltijd te nuttigen. Ik observeerde hoe de ouders met deze situatie omgingen, maar ik nam niet deel aan dit kleine conflict. Ik participeerde nauwelijks, kun je zeggen. Soms ging dat gewoon zo. Het verschilde per gezin in welke mate ik participeerde. Bij het ene gezin mocht ik overal bij zijn en meedoen, zoals het verschonen van de luiers, de kinderen douchen of eten geven, en bij een ander gezin bleef ik beneden als de moeder bijvoorbeeld haar kind uit bed haalde. Het meedoen had als voordeel dat de moeder (in de meeste gevallen) instructies gaf hoe ik iets moest aanpakken. Dat gaf mij inzicht in hoe de moeder dacht over bepaalde handelingen, zoals een baby eten geven.

Een ander voorbeeld van een nieuw inzicht in de opvoeding van deze ouders dat ik kreeg door participerende observatie, betreft het gebruik van de woonkamer als speelruimte voor de kinderen. Zo waren in één huiskamer alle meubels tegen de muur geschoven, zodat de kinderen vrijuit konden rennen en spelen. Op deze manier zouden zij zich niet kunnen bezeren aan de meubelstukken. Het speelgoed lag overal op de grond, op de banken en op de kasten. De moeder omschreef haar huis als 'kindvriendelijk'. Ze vond het belangrijk dat kinderen ruimte hadden om vrij te kunnen bewegen. Een andere ouder zei het volgende over haar huis en het speelgoed van haar kinderen in de woonkamer: *'De kinderen mogen overal spelen. Dat het overdag een rotzooi is, maakt mij niet uit. Maar zo tegen de avond moeten ze hun spullen op de plekken leggen waar het hoort. Het principe is dat het na half acht bedtijd is voor de kinderen en het huis is dan weer voor ons. Dan wil ik ook geen speelgoed meer zien.'* In dit huis lag gedurende de dag speelgoed her en der in de kamer, maar om zeven uur moesten de kinderen van twee en drie (bijna vier) jaar alles opruimen, zodat de woonkamer er weer schoon uitzag. Deze twee voorbeelden illustreren dat ouders verschillend denken over het gebruik van de woonruimte en over de plaats van de kinderen in het huis.

Deze veldverkenning leidde ertoe dat ik een goede impressie kreeg van opvoeding in gezinnen. Elke keer dat ik 24 uur verbleef bij een gezin, ervoer ik hoe ouders pedagogisch handelden en welke denkbeelden en ideeën daarbij hoorden. Los van het feit of er nu van humaniseren gesproken kan worden of van opvoeden. Ouders gaven achteraf wel aan dat

mijn aanwezigheid de reactie van de kinderen iets beïnvloedde. Aan de andere kant was het duidelijk merkbaar dat de kinderen ouder dan twee jaar gewend raakten aan mijn aanwezigheid, omdat ze een uur na mijn binnenkomst stopten met staren of hun verlegen houding verloren.

Intimiteit en privacy

Opvoeden is iets persoonlijks. Het is een privé-aangelegenheid, omdat mensen vormgeven aan de opvoeding zoals zij denken dat het goed is. Tijdens de twaalf bezoeken die ik bij de vier families aflegde, had ik regelmatig het gevoel nu even onzichtbaar te willen zijn. Er waren namelijk zoveel intieme momenten tussen ouders onderling maar ook tussen ouder en kind, waar je als onderzoeker gewoon naar staat te kijken. Zo deed zich een situatie voor waarin een jongetje van bijna vier jaar iets afpakte van zijn jongere broertje. Het jongetje had al een waarschuwing van de moeder gehad. Zijn moeder werd boos en sommeerde hem naar de gang. Daar moest hij een aantal minuten op de trap blijven zitten om na te denken over wat hij gedaan had, zoals zijn moeder het verwoordde. Na enkele minuten ging de moeder naar de gang en liet daarbij de deur open. Op het moment dat ik in de deuropening verscheen om het tafereel te aanschouwen, hurkte zij voor het kind en sprak haar zoon ferm toe. Ze vroeg hem waarom hij dat gedaan had. Het jongetje begon te huilen en zei dat hij dat niet wist.

Dit tafereel is een voorbeeld van een situatie waarin ik mij als onderzoeker letterlijk te veel voelde. Op het moment dat ik mij dat realiseerde, draaide ik mij om en ging achter de muur staan, zodat ik niet zag hoe ze met elkaar praatten, maar wel kon horen wat ze zeiden. Op deze manier kon ik wel van de situatie leren en kreeg ik tegelijkertijd inzicht in hoe deze moeder het gedrag van haar zontje corrigeerde. Het stapje om de hoek was nodig om mij niet te veel te voelen tijdens zo'n privé-moment in de opvoeding.

Moet je als onderzoeker lange tijd met een gezin doorbrengen om van zo'n onbehaaglijk voyeuristisch gevoel af te komen? De gêne zal minder worden naarmate je langer in het gezin participeert, maar in zekere zin zul je altijd een buitenstaander blijven. Het is immers ongewoon dat er in een gezin nieuwe personen opdraven die aan zulke intieme delen van het gezinsleven deelnemen. Het gezin als eenheid is zo klein dat zoiets erg opvalt en het de orde zou kunnen verstoren. Als ik twintig maal een dag per gezin had doorgebracht, dan zou ik weliswaar de gewoonten en ideeën uitgebreider en gedetailleerder kunnen beschrijven, maar dan had ik nog steeds iets van die gêne gehouden, juist omdat het gezin zo'n kleine gesloten eenheid is. Je kunt je voorstellen dat participerende observatie op een kinderdagverblijf, om het pedagogisch handelen van leidsters gedurende speelmomenten van kinderen te achterhalen, minder gêne met zich meebrengt. Het kinderdagverblijf als eenheid is groter en er komen geregeld nieuwe mensen het leidsterteam versterken. Dus de hoeveelheid participatiemomenten en de mate waarin een te bestuderen setting open of gesloten is voor buitenstaanders, bepalen in grote mate of de observator die participeert gêne ervaart bij het observeren van intieme momenten.

Afsluiting

Ik zie participerende observatie in dit vooronderzoek als de enige juiste manier om te achterhalen hoe ouders vormgeven aan de opvoeding thuis. Als ik ouders over de opvoeding die ze thuis geven zou hebben bevroegd, dan zou een ander en ietwat geïdealiseerd beeld worden geschetst. De participerende observatie waaruit het vooronderzoek bestond, heeft mij geholpen inzicht te krijgen in de opvoedingspraktijk. Op dit moment interview ik ouders voor mijn hoofdonderzoek. De in het vooronderzoek verworven inzichten over opvoeding gebruik ik in de interviews. Ik merk dat ik me makkelijker kan inleven in opvoedingssituaties zoals ouders ze beschrijven en daardoor ook specifiekere vragen kan stellen. Dit komt het onderzoek ten goede.

Literatuur

Langeveld, M.J. (1979). *Beknopte theoretische pedagogiek*. Groningen: Wolters-Noordhoff.
Spiecker, B. (1977). 'Meedoen en zeker weten' als pedagogische categorie. In: B. Spiecker (red.). *Meedoen en zeker weten. Pedagogische-Antropologische opstellen*. Amsterdam: Boom.